IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

“BOBURNOMA” TIL BOYLIGI VA UNING O‘ZBEK ADABIY TILI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

Mahmudov Muhammaddiyor Ma’murjon o‘g‘li
Andijon davlat chet tillari instituti talabasi
Tel.: +998 77 014 81 05
E-mail: mahmudovmuhammaddiyor598@gmail.com
Axunov Muqumjon Muhammadaminovich
Ilmiy rahbar: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Tel.: +998 97 997 74 43
E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.23241967

Annotatsiya:
Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari til boyligi va uning o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Asar matni, uning ilmiy-tanqidiy nashrlari va tarjimalari hamda tarixiy grammatika va leksikologiyaga oid tadqiqotlar asosida “Boburnoma”ning tilga qo‘shgan hissasi oltita asosiy yo‘nalishda aniqlandi: leksik qatlamlarning boyligi, so‘z yasalishining faolligi, jonli xalq tiliga yaqinlik va sheva unsurlarining aks etishi, soha terminologiyasining tizimli qo‘llanishi, tasviriy vositalar va uslubning soddaligi hamda adabiy til me’yorlarining barqarorlashuvi. Asarda turkiy asosning yetakchiligi, arab va fors o‘zlashmalarining turkiy grammatikaga bo‘ysundirilgani va Boburning “ravshan va pokiza alfoz” tamoyili o‘zbek nasriy adabiy tilining shakllanishiga asos bo‘lgani ko‘rsatildi. Ta’lim jarayonida “Boburnoma” matnidan foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berildi.
Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, Zahiriddin Muhammad Bobur, til boyligi, eski o‘zbek adabiy tili, leksik qatlam, so‘z yasalishi, sheva, terminologiya, uslub, nasr tili.

KIRISH

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida “Boburnoma” alohida o‘rin egallaydi. Asar muallifi Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) yirik davlat arbobi va sarkarda bo‘lish bilan birga, nozik didli shoir, adabiyotshunos va til masalalariga jiddiy e’tibor bergan olim sifatida ham tanilgan. U aruz nazariyasiga bag‘ishlangan “Muxtasar” risolasini yozgan va “Xatti Boburiy” deb nomlangan yozuvni ixtiro qilgan [1]. “Boburnoma”da muallif 1494–1529-yillar oralig‘idagi voqealarni, Farg‘ona, Kobul va Hindiston hayotini, tabiat, geografiya va jamiyatni batafsil tasvirlaydi [2; 3]. Asarning ahamiyati faqat tarixiy voqealarni yoritish bilan cheklanmaydi. Alisher Navoiy she’riyatda turkiy tilning imkoniyatlarini to‘liq namoyon etgan bo‘lsa [4], Bobur bu imkoniyatlarni nasrda- aniq, ravon va jonli bayonda ko‘rsatib bergan. Shu sababli “Boburnoma” eski o‘zbek adabiy tili nasriy uslubining eng yorqin namunasi hisoblanadi. Mavzuning dolzarbligi o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeini mustahkamlash va uning tarixiy boyligini o‘rganish davlat siyosati darajasida qo‘yilgan vazifa ekani bilan belgilanadi [5].

Bundan tashqari, Boburning aniq va sodda yozish haqidagi qarashlari bugungi ilmiy va rasmiy uslub uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Tadqiqotning **maqsadi**- “Boburnoma” til boyligini tizimli tahlil qilish va asarning o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rnini ilmiy asoslash. Shu maqsadda quyidagi **vazifalar** qo‘yildi:

1. “Boburnoma” tili va matni bo‘yicha asosiy tadqiqot va nashrlarni tahlil qilish.
2. Asar leksikasining qatlamlari va so‘z yasalishi xususiyatlarini aniqlash.
3. Asarda sheva unsurlari, soha terminologiyasi va tasviriy vositalarning qo‘llanishini ko‘rsatish.
4. “Boburnoma”ning o‘zbek adabiy tili me’yorlari shakllanishiga ta’sirini baholash va ta’lim uchun tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Boburnoma” jahon sharqshunosligida eng ko‘p o‘rganilgan turkiy yodgorliklardan biridir. Asar 1589-yilda Abdurahim Xonixonon tomonidan fors tiliga tarjima qilingan, XIX–XX asrlarda esa ingliz, fransuz va rus tillarida nashr etilgan. A. Beverijning inglizcha tarjimasi [6], M.A. Salyening ruscha tarjimasi [7] va W. Thackstonning izohli nashri [3] asar mazmunini keng ilmiy jamoatchilikka yetkazgan. Yapon olimi E. Mano to‘rtta chig‘atoycha qo‘lyozma asosida asarning ilmiy-tanqidiy matnini yaratgan [8]. S. Deyl Boburning shaxsiyati va adabiy merosini Markaziy Osiyo madaniyati kontekstida tahlil qilgan [9].

O‘zbekistonda “Boburnoma” matni bir necha bor nashr etilgan [2; 10]. Eski o‘zbek tilining grammatik qurilishi G‘. Abdurahmonov va Sh. Shukurovning tarixiy grammatikasida [11], chig‘atoy tilining umumiy tavsifi esa J. Ekmanning qo‘llanmasida [12] berilgan. So‘zlarning ma’nosi va kelib chiqishini aniqlashda “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” [13] va Sh. Rahmatullayevning etimologik lug‘atidan [14] foydalanildi. Mumtoz matnlar tilidagi so‘zlarning ma’no taraqqiyoti A. Rustamov tadqiqotlarida yoritilgan [15].

Metodlar. Tadqiqotda tavsifiy metod, leksik-semantik tahlil, so‘z yasalishi tahlili, tarixiy-qiyosiy metod hamda “Boburnoma” matnidan olingan misollarni hozirgi o‘zbek adabiy tili bilan qiyoslash usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Asar matnini tahlil qilish asosida “Boburnoma”ning til boyligi va adabiy til taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi oltita asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lishi aniqlandi.

1. Leksik qatlamlarning boyligi. Asar leksikasining asosini sof turkiy so‘zlar tashkil etadi: el, yurt, tog‘, suv, ko‘z, yurak, kechmoq, yovuq (yaqin), bitimoq (yozmoq) kabi so‘zlar o‘zbek tilining qadimiy qatlamini aks ettiradi [14]. Shu bilan birga, asarda davlat boshqaruvi, din va ilm-fanga oid arab va fors so‘zlari, mo‘g‘ulcha atamalar hamda Hindiston qismida mahalliy tillardan olingan so‘zlar ham uchraydi [3; 8]. Muhimi shundaki, o‘zlashma so‘zlar turkiy grammatikaga to‘liq bo‘ysundirilgan: ular turkiy qo‘shimchalar bilan turlanadi va tuslanadi. Quyidagi jadvalda asar leksikasining asosiy qatlamlari keltirilgan.

Leksik qatlam	Misollar	Izoh
Sof turkiy so‘zlar	el, yurt, tog‘, suv, yovuq, bitimoq, kechmoq	asar leksikasining asosi; ko‘pi hozirgi tilda saqlangan [14]
Arab va fors	viloyat, podshoh, mamlakat,	turkiy qo‘shimchalar bilan

Leksik qatlam	Misollar	Izoh
o‘zlashmalari	bog‘, chorbog‘	qo‘llanadi [13]
Harbiy atamalar	ilg‘or, barang‘ar, javang‘ar, g‘o‘l, tulg‘ama	qo‘shin tuzilishi va jang usullarini aniq ifodalaydi [3]
Mo‘g‘ulcha so‘zlar	tovachi, yasoq	davlat va qo‘shin boshqaruvi bilan bog‘liq [12]
Hindiston qismidagi mahalliy so‘zlar	anba (mango), kela (banan)	yangi tushunchalarni nomlash uchun olingan [6]

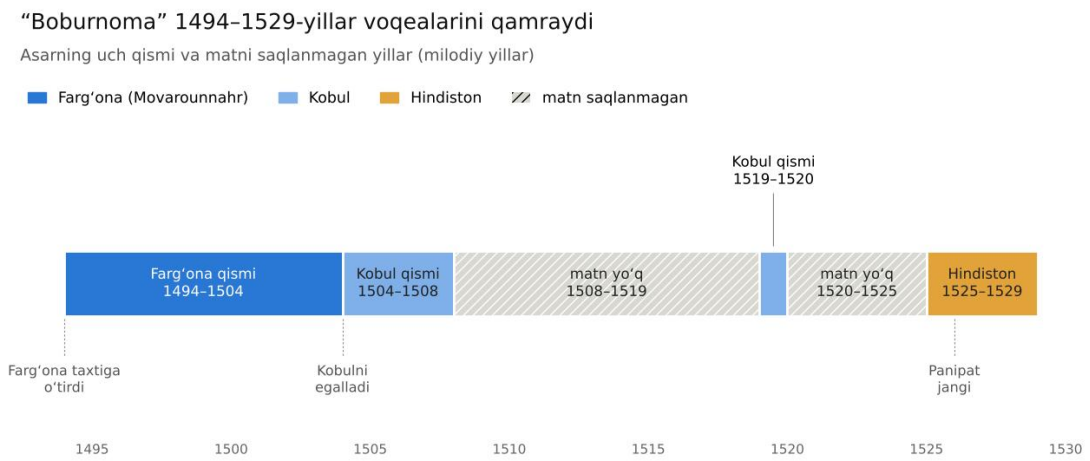
2. So‘z yasalishining faolligi. Bobur tilida so‘z yasash jarayoni faol bo‘lgan: yangi so‘zlar asosan turkiy qo‘shimchalar yordamida hosil qilingan. Ot yasovchi qo‘shimchalar (yur- → yurish, bil- → bilim, ko‘r- → ko‘rinish), sifat yasovchi qo‘shimchalar (tog‘ → tog‘lik, suv → suvsiz) va fe’l yasovchi qo‘shimchalar faol qo‘llangan [11]. Ayrim so‘zlar ma’nosi kengaygan yoki torayganini ham kuzatish mumkin: bitimoq fe’li asarda “yozmoq” ma’nosida qo‘llansa, hozirgi tilda asosan “tugamoq” ma’nosini anglatadi [13; 15]. Bu misollar tilning tabiiy rivojlanish jarayonini ko‘rsatadi.

3. Jonli xalq tiliga yaqinlik va sheva unsurlari. Bobur asarni sun’iy murakkab iboralardan xoli, sodda va tushunarli tilda yozgan. U Andijon aholisi tili haqida shunday yozadi: “Eli turkdur, shahr va bozorisida turkiy bilmas kishi yo‘qtur. Elining lafzi qalam bila rostdur” [2]. Ya’ni Andijon aholisining so‘zlashuv tili yozma adabiy tilga mos keladi. Bu fikr Farg‘ona vodiysi shevalari eski o‘zbek adabiy tilining asosiga yaqin bo‘lganini ko‘rsatadi. Asarda turli hududlarga xos so‘z va iboralar, maqol va xalq qochiriqlari ham uchraydi, bu esa o‘sha davr tilining rang-barangligini aks ettiradi.

4. Soha terminologiyasining tizimli qo‘llanishi. “Boburnoma”da harbiy ish, geografiya, davlat boshqaruvi, dehqonchilik, botanika va zoologiyaga oid atamalar aniq va izchil qo‘llangan. Masalan, Panipat jangi tasvirida qo‘shinning ilg‘or, barang‘ar (o‘ng qanot), javang‘ar (chap qanot) va g‘o‘l (markaz) qismlari hamda dushmanni yon tomondan aylanib o‘tib zarba berish usuli- tulg‘ama tilga olinadi [3; 9]. Hindiston tabiatini tasvirlashda esa Bobur yangi o‘simlik va hayvonlarni mahalliy nomlari bilan atab, ularni Movarounnahrdagi tanish narsalarga qiyoslab izohlaydi. Natijada asar o‘z davrining ensiklopedik lug‘ati vazifasini ham bajargan.

5. Tasviriy vositalar va uslubning soddaligi. Asarda o‘xshatish, sifatlash, metafora kabi badiiy vositalar o‘rinli qo‘llangan, biroq ular hech qachon fikr aniqligiga xalal bermaydi. Bobur uslubiy talablarini o‘g‘li Humoyunga yozgan maktubida aniq bayon qiladi: “...betakalluf va ravshan va pokiza alfoz bila bitgil, ham sanga tashvish ozroq bo‘lur, ham o‘qug‘uchig‘a” [2]. Bu tamoyil- ortiqcha bezaksiz, aniq va toza so‘zlar bilan yozish- o‘sha davrdagi murakkab, sajli bayon an’anasidan farqli o‘laroq, yangi nasriy uslubning nazariy asosi bo‘lib xizmat qilgan [9].

6. Adabiy til me’yorlarining barqarorlashuvi. “Boburnoma” eski o‘zbek adabiy tilining XVI asr boshidagi holatini to‘liq aks ettiradi. Asarda erdi (edi), bila (bilan), -dur (yo‘qtur, bo‘lubtur) kabi grammatik shakllar izchil qo‘llangan [11; 12]. Asarning tuzilishi va xronologik qamrovi quyidagi diagrammada ko‘rsatilgan.

Manba: E. Mano (1995), W. Thackston (1996) nashrlari asosida muallif tomonidan tuzildi [8; 3]

Diagrammadan ko‘rinadiki, asar matni uzluksiz emas: 1508–1519 va 1520–1525-yillarga oid qismlar saqlanmagan [8; 3]. Shunga qaramay, saqlangan matn uch xil geografik va madaniy muhitni qamrab oladi. Bu esa asar tilida Movarounnahr, Afg‘oniston va Hindiston bilan bog‘liq leksikaning yonma-yon uchrashini ta’minlagan. Turli muhitlarni tasvirlashda bitta izchil til me’yoriga amal qilinishi asarni adabiy til namunasiga aylantirgan.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari “Boburnoma”ning o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rni, avvalo, nasr tili bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. XV asrda Navoiy she’riyatda turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon etgan bo‘lsa [4], tarixiy-memuar nasrda bunday namuna hali yaratilmagan edi. Bobur kundalik voqealar, tabiat va odamlarni turkiy tilda aniq va ravon tasvirlash mumkinligini amalda isbotlab berdi. Shu ma’noda “Boburnoma” she’riy adabiy til bilan bir qatorda nasriy adabiy tilning ham shakllanishiga xizmat qilgan.

Boburning “ravshan va pokiza alfoz” tamoyili muhim nazariy ahamiyatga ega. O‘sha davrda nasriy asarlar ko‘pincha murakkab sajli jumlalar va ko‘plab arab-fors so‘zlari bilan yozilar edi. Bobur esa o‘quvchi uchun tushunarlilikni asosiy mezon deb bildi. Bu qarash bugungi ilmiy va rasmiy uslub uchun ham dolzarb: matn qanchalik aniq va sodda bo‘lsa, uning ta’sir kuchi shunchalik yuqori bo‘ladi.

Asardagi o‘zlashma so‘zlar masalasi ham alohida e’tiborga loyiq. Arab, fors, mo‘g‘ul va hind so‘zlarining mavjudligi turkiy tilning zaifligini emas, balki uning moslashuvchanligini ko‘rsatadi: barcha o‘zlashmalar turkiy grammatik tizimga bo‘ysundirilgan. Bu holat hozirgi o‘zbek tilida xalqaro atamalarni o‘zlashtirishda ham namuna bo‘la oladi: yangi so‘z tilga kirsa-da, til qurilishi o‘zgarmay qoladi.

“Boburnoma”ning ta’lim uchun ahamiyati shundaki, asar tilining hozirgi o‘zbek tiliga yaqinligi tufayli uni ko‘p hollarda tarjimasiz tushunish mumkin. Bu o‘quvchilarga til tarixini jonli matn orqali his qilish imkonini beradi. Asardagi bitimoq, yovuq, erdi kabi shakllarni hozirgi til bilan qiyoslash tarixiy grammatika va leksikologiyani o‘rgatishning samarali usuli hisoblanadi.

Tadqiqot cheklovi shundaki, tahlil asosan nashr etilgan matn va tarjimalarga tayanadi; qo‘lyozmalar o‘rtasidagi farqlar alohida o‘rganilmadi. “Boburnoma”ning elektron korpusini

yaratib, uning leksikasini miqdoriy tahlil qilish- har bir qatlam ulushini aniqlash keyingi tadqiqot vazifasidir.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi: “Boburnoma” eski o‘zbek adabiy tilining nasriy uslubdagi eng yorqin namunasi bo‘lib, o‘zbek adabiy tili taraqqiyotida muhim bosqich hisoblanadi. Asar til boyligi leksik qatlamlarning xilma-xilligi, so‘z yasalishining faolligi, jonli xalq tiliga yaqinlik, soha terminologiyasining tizimli qo‘llanishi, tasviriy vositalar va uslubning soddaligi hamda adabiy til me’yorlarining izchilligida namoyon bo‘ladi. Asarda turkiy asos yetakchi bo‘lib, o‘zlashma so‘zlar turkiy grammatikaga bo‘ysundirilgan. Boburning “ravshan va pokiza alfoz” tamoyili keyingi avlod ijodkorlari uchun til maktabi vazifasini o‘tagan va bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Tavsiyalar:

- Ona tili va adabiyot darslarida “Boburnoma” parchalarini hozirgi o‘zbek tili bilan qiyosiy tahlil qilish mashqlarini joriy etish.
- Filologiya ta’limida “Boburnoma” leksikasi asosida tarixiy grammatika va leksikologiya bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish.
- “Boburnoma”ning izohli elektron korpusini va asar lug‘atini yaratish.
- Yangi atamalar yaratishda “Boburnoma”dagi turkiy leksik zaxiradan foydalanish.
- Ilmiy va rasmiy matnlar yozishni o‘rgatishda Boburning aniq va sodda bayon tamoyilini namuna sifatida ko‘rsatish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Muxtasar / Nashrga tayyorlovchi S. Hasanov.- Toshkent: Fan, 1971.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma.- Toshkent: Yulduzcha, 1989.
3. Thackston W.M. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor.- New York: Oxford University Press, 1996.
4. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn // Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik.- Toshkent: Fan, 2000.- 16-jild.
5. O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5850-son Farmoni, 2019-yil 21-oktabr // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi [Elektron resurs].- URL: https://lex.uz
6. Beveridge A.S. The Bābur-nāma in English (Memoirs of Bābur).- London: Luzac & Co., 1922.
7. Бабур-наме. Записки Бабура / Пер. М.А. Салье.- Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958.
8. Mano E. Bābur-nāma (Vaqāyi‘): Critical Edition Based on Four Chaghatay Texts with Introduction and Notes.- Kyoto: Shokado, 1995.
9. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530).- Leiden; Boston: Brill, 2004.
10. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma.- Toshkent: Sharq, 2002.- 336 b.

11. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi.- Toshkent: O‘qituvchi, 1973.
12. Eckmann J. Chagatay Manual.- Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton, 1966.
13. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik.- Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
14. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar).- Toshkent: Universitet, 2000.
15. Rustamov A. So‘z xususida so‘z.- Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987.